

STIJL

TIJDSCHRIFT OVER DE GESCHIEDENIS VAN WERKEND LEIDEN

€ 2,75

JAARGANG 15 NUMMER 2 JULI 2004

- Leidse Sterrenwacht
2004-2
- Toekomst Bollenstreek
- Grote Havenbrug

Colofon

Stielz Jaargang 15 (2004) Nummer 2
ISSN 0928-9437

Stielz stond oorspronkelijk voor StielZaken als uitgave van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (Stiel). Deze stichting ijvert voor de opsporing en behoud van monumenten van bedrijf en techniek in Leiden en omgeving. Stiel verstaat onder monumenten niet alleen oude fabrieken, maar ook winkels, pakhuizen, bruggen, stations en nutsbedrijven. Sinds de oprichting van de stichting in 1987 is dankzij haar inspanningen een groot aantal complexen op de plaatselijke en landelijke monumentenlijsten geplaatst. Verder onderzoekt en beschrijft Stiel de geschiedenis van Leiden als vooraanstaande industriestad. Met de ondertitel 'geschiedenis van werkend Leiden' gaat dit blad een stapje verder dan de formele doelstelling van de stichting: de beschrijving van de recente sociaal-economische geschiedenis van Leiden en omgeving.

Secretariaatsadres Stiel
Hogewoerd 125, 2311 HK Leiden. Tel. 071-5125877; e-mail: joopgijs@hetnet.nl Een jaarabonnement op Stielz kost minimaal € 10 voor vier nummers. Het verschuldigde bedrag kan worden overgemaakt op bankrekening 33.55.36.018 of girorekening 10.39.391. Donateurs van Stiel ontvangen het blad gratis. Nieuwe donateurs kunnen zich voor minimaal € 15 per jaar aanmelden bij het secretariaat. Bedrijfsdonateurs betalen minimaal € 50. Losse nummers € 2,75.

Internetadres Stiel: www.industrieel-erfgoed.nl/stiel (Ook te bereiken via www.industrieel-erfgoed.nl/leiden).

Redactie Stielz
Wibo Burgers, De Fruittuinen 70, 2132 NZ Hoofddorp, tel. 023-5632725, fax 023-5632330, e-mail: wibo.burgers@wxs.nl

Distributie
K. Ravensbergen; Snippenhoek 4 2317 WX Leiden. Tel. 071-5212605.

Druk
Elvé, Leiden

Ontwerp omslag en concept binnenwerk
Donna Smith
Lay-out
C. van der Ven, Leiden

Medewerkers aan dit nummer:
Niek Bavelaar werkt bij de Universiteit Leiden en is 'huisfotograaf' van Stiel. Tel. 071-5149863; e-mail: n.bavelaar@zonnet.nl
Wibo Burgers is journalist en eerder adj. hoofdredacteur van het ANP.
David Geneste studeert kunstgeschiedenis aan de universiteit van Leiden.
Joop Gijsman is oud-ondernemer en secretaris/penningmeester van Stiel.
Fred Sengers is journalist en voorzitter a.i. van Stiel.
Gerard J. Telkamp is historicus.

Stielz komt tot stand dankzij steun van de volgende Leidse bedrijven:
Dieben BV Beheersmij.
Djoser BV
Research voor Beleid BV

Bestuur Stichting Industrieel Erfgoed Leiden
Drs. F. Sengers, J.J. Gijsman (secretaris/penningmeester), Mr. Ir. L. Barendregt, W. Burgers, Drs. H.D. Tjalsma, Drs. E.J. Weterings

Ere-voorzitter: Ing. H.J. Budel.

REDACTIONEEL

Dansfabriek

Het zal oktober vorig jaar geweest zijn dat ik in Düsseldorf te gast was op een immens feest van de Deutsche Post. De Duitse post- en pakketbestellers hadden daarvoor een hippe locatie uitgezocht: een voormalige elektriciteitsfabriek. Alles leek erop dat het feest in deze bijzondere entourage een eenmalige gebeurtenis was. Maar de oplettende bezoeker kon aan de toiletgroepen, nooduitgangen en de modern geoutilleerde keukens zien dat er de nodige investeringen waren gedaan die de moderne feestganger – en de brandweer – van zo'n locatie eist. Verder was alles gedaan om een industriële uitstraling te bewaren: de betonnen vloer, de buizen en op sommige plekken nog machines gaven het geheel een authentieke en indrukwekkende uitstraling. Bij navraag bleek de fabriek de nieuwe lokale hotspot. Een bijzondere partylocatie en een van de weinige plekken in de Duitse beurs- en congresstad die een kleine duizend feestgangers kan herbergen.

Een soortgelijk project is onlangs in Rotterdam gerealiseerd. De trendy discotheek Now & Wow is gevestigd in drie oude graansilo's in Rotterdam-Zuid. Ook hier is er alles aan gedaan een industriële uitstraling te behouden. De locatie is voor beperkte tijd door de eigenaar (de gemeente Rotterdam) voor dit doel verhuurd. De gemeente wil namelijk tijd om te bedenken wat ze in de toekomst met dit complex – waarvan de oudste delen bijna honderd jaar oud zijn – wil gaan doen. En leegstand leek de gemeente niet zo'n goed idee.

Leegstand is bij industriële monumenten achteruitgang. Dat weten we ook van de Leidse Meelfabriek. Het is verheugend dat de eigenaren van Leidens belangrijkste industriële erfgoed de poorten hebben geopend voor het lustrum van studentenvereniging Minerva (al denken omwonenden daar waarschijnlijk genuanceerder over). Het is echter onwaarschijnlijk dat voor dit eenmalige evenement investeringen in het complex worden gedaan die bijdragen in de strijd tegen verval. Misschien moet de VOF Meelhat-tan een voorbeeld nemen aan Rotterdam, en een of meer tijdelijke bestemmingen voor het complex overwegen, nu het Masterplan voor hergebruik zo lang op zich laat wachten. Dat brengt nog geld in het laatje ook.

Fred Sengers, voorzitter STIEL a.i.

Omslagfoto: de Leidse Sterrenwacht. (foto Niek Bavelaar)

INHOUD

3 Leidse Sterrenwacht aan vernieuwing toe

6 Blik in toekomst bollenstreek

7 Rubriek Monument: Grote Havenbrug

8 Kort nieuws uit Leiden en regio / Stielzaken

12 Bladprofiel

13 Architectuur laboratoria universiteit

LEIDSE STERRENWACHT TOE AAN VERNIEUWING

Er circuleren ideeën voor projecten voor het opknappen van de Leidse Sterrenwacht en het opnieuw inpassen van de combinatie van negentiende- en twintigste-eeuwse wetenschappelijke gebouwen in de universitaire tuin, beter bekend als Hortus Botanicus. Alle reden om aandacht te schenken aan dit historisch pronkjuweel van wetenschap en techniek.

Al bijna anderhalve eeuw torent als een moskee zonder minaretten de Leidse Sterrenwacht uit boven de begroeiing van de uiterste zuidwestpunt van de Witte Singel. Een dozijn decennia was het een internationaal brandpunt van astronomisch onderzoek. Terecht valt het complex aan de Sterrenwachtdaan tot het Leids industrieel erfgoed in brede zin te rekenen. Het eigenlijke observatorium en zijn bijgebouwen vervullen de laatste jaren vooral wetenschapshistorische, populair-wetenschappelijke en algemeen-educatieve functies en er is een natuurwetenschappelijke bibliotheek gevestigd, terwijl de woonfunctie min of meer een voortzetting is van de situatie bij de bouw in 1860. Het bouwkundig onderhoud van dit alles laat echter nogal te wensen over. Wel gloort er hoop aan de hemel: de afdeling vastgoed van de universiteit heeft mede in het kader van het nationaal cultuurhistorisch Belvedere project plannen voor herwaardering, hernieuwing en gedeeltelijke herbestemming van de Sterrenwacht opgezet. Levert dit nieuwe kansen op voor onze eigen Leidse Witte Dame?

150 jaar geleden

Dit jaar is het anderhalve eeuw geleden dat Frederick Kaiser als element van zijn permanente campagne voor de nieuwbouw van een Leids observatorium zijn plan 'De Inrigting der Sterrewacht' liet verschijnen. De autodidact Kaiser had in Leiden een komeetachtige carrière gemaakt. Hij was in 1826 benoemd als observator van de Sterrenwacht, die toen als een bizarre combinatie van torens en platforms naast en bovenop het dak van het Academieggebouw aan het Rapenburg was gelegen. Het was alweer de zesde variant op die plaats sinds de eerste sterrenwacht van 1633. Vanwege onmin met directeur-hoogleraar Uylenbroek mocht Kaiser zelfs van zijn eigen werkplek niet altijd gebruik maken, zodat hij door een gat in het dak

ten westen van de trekvaart naar Den Haag (waar later de ambachtsschool – Haagweg 4 – en het Van Gend en Loos-terrein zouden komen). Kaisers schetsen vormden op hun beurt weer leidraad voor de officiële bouwmeester van de nieuwe Sterrenwacht, een vijftal jaren later.

Eveneens in 1854 deed vanuit de Leidse burgerij de Commissie ter Bevordering van de Stichting der Leidsche Sterrenwacht de opwekking iets bij te dragen tot de handhaving van de eer des lands in een der belangrijkste wetenschappen. De drie heren met befaamde dubbele namen als Taets van Amerongen, Kneppelhout van Sterkenburg en Rammelman Elsevier meldden dat onder meer de Heeren Studenten en diverse commissies in Amsterdam, 's-Gravenhage en Delft de academiestad al waren voorge-

BOUWKUNDIG ONDERHOUD HISTORISCH PRONKJUWEEL LAAT TE WENSEN OVER

Petersburg, gebouwd in 1834-39 onder tsaar Nicolaas I. Overigens dacht Kaiser toen nog de nieuwe Sterrenwacht te bouwen buiten de Witte Poort in de weilanden ten zuiden van de Haagweg en

gaan. Uiteindelijk hing het niet alleen van het particulier initiatief en bedelacties af maar werd in 1858 de bouw van een nieuwe Sterrenwacht alsnog opgenomen in de Staatsbegroting. Zo werd

op 9 augustus 1858 de bouw aanbesteed voor de somma van 132.000 gulden. Architect was H.F.G.N. Camp, die ook al verantwoordelijk was voor het Gebouw voor Natuur-, Schei- en Ontleedkunde (dat later de naam Kamerlingh Onneslaboratorium kreeg). Camp werd niet lang na zijn twee universitaire magna opera hofraad-intendant van de Koninklijke Paleizen onder Willem III.

Het curatorium van de Hogeschool had Kaiser, in 1857 nota bene rector magnificus geworden, intussen gedwongen genoeg te nemen met een overigens welgelegen lap grond in het zuidelijk deel van het toenmalig hortusterrein. Dit leidde tot een publiek uitgevochten conflict met de hoogleraar-directeur van deze instelling, prof. Suringar.

Het gebouw

Zodoende kwam de in 1861 in gebruik genomen Sterrenwacht terecht op het enige duidelijk herkenbare ravelijn van de oude omsingelde stadsomwalling: een halvemaanvormig bolwerk tot dekking van een stuk wal tussen twee bastions. Voor de onderbouwing op dit stuk kunstduin waren toch nog 1500 heipalen nodig, plus 100 voor de meridiaancirkel. In de beschrijving van mw. Terwen-Dionisius ziet het gerealiseerde ontwerp van Camp er aldus uit:

De plattegrond toont een langgerekt gebouw, samengesteld uit drie hoofdelementen: een onregelmatig gevormd centraal blok, door smalle tussenstukken verbonden met rechthoekig gevormde zijvleugels, die als dienstwoningen waren bedoeld. [...] De gevels tonen ons een volstrekt symmetrisch gebouw van maar liefst 29 travéeën [vlakken van

de gevel die door hun indeling als eenheid kunnen worden beschouwd; GJT] De niet aflatende sequens van eenvormige vensters wordt visueel nauwelijks gestoord door het terugspringen en weer naar voren springen van de onderdelen. Een aardige afwisseling vormt het trapsgewijze oplopen van het hogere middenblok, dat tenslotte uitkomt in de fiere koepel.

Inderdaad, wie de schaarse panoramafoto's van de nieuwe Sterrenwacht uit die tijd bekijkt, ziet een indrukwekkend streng-klassiek sober helderwit wetenschapspaleis met een ijzige uitstraling. Het geheel is dan nog niet omringd en overschaduwd door hoge bomen, zoals in latere dagen en zoals nu nog het geval is. Maar niet lang bleef dit ongenaakbaar classicistisch ensemble ongerept. Al in 1857 had de Sterrenwacht als neventaak gekregen de Verificatie van 's Rijks Zee-instrumenten (ten behoeve van de marine). Uitvoering daarvan was toevertrouwd aan Fredericks zoon, P.J. Kaiser, die ook fungeerde als fotograaf. Ten behoeve van deze ijking werden in 1873 vier nieuwe vertrekken aan de voorzijde in gebruik genomen, links en rechts van de vestibule. (Tien jaar later kreeg de Verificatie een eigen gebouw, elders in Leiden.) In 1918 werd prof. Willem de Sitter directeur. Onder zijn bewind vond niet alleen een grote reorganisatie plaats, maar ook een grootschalige verbouwing, die in 1924 werd voltooid. Op veel gedeelten kwam er een verdieping bij; en op het dak van het centrale hoofdgebouw werden twee koepels bijgebouwd (naast de bestaande grote aan de noordkant en de kleine aan de zuidkant, die in 1877, resp. 1889 onder prof. Hendrik Gerard

van de Sande Bakhuyzen waren vernieuwd en gemoderniseerd).

Bijgebouwen

Van de bijgebouwen is het interessantste de aan het eind van de Sterrenwachtlaan gelegen achthoekige heliometertoren of Zunderman-toren van 12,5 meter hoog. Het ontwerp van 1877 is van niemand minder dan P.J.H. Cuypers, die we in de eerste plaats kennen als architect van het Rijksmuseum en het Centraal Station in Amsterdam en vele R.K. kerken. Charmant is het gevarieerd baksteenpatroon in de benedenbouw. Merkwaardig en betreurenswaardig is dat de in een fries doorlopende reeks sterrenbeelden als decoratie aan de onderzijde van het koepelgedeelte nooit is uitgevoerd. Het zal wel bouwhistorisch vloeken in de kerk zijn, maar misschien kan deze omissie ooit hersteld worden? De zonnemeter zelf, gebruikt voor een Nederlandse expeditie naar Réunion, is er nooit geplaatst. Dit toestel bevindt zich, zoals meer voorwerpen uit de Sterrenwacht, in het Boerhaavemuseum. De Zunderman-toren herbergt nu de Zunderman-kijker, op zijn beurt genoemd naar de chef-instrumentmaker H. Zunderman.

Vermeldenswaard is de andere separate koepel, eveneens aan de overkant van het begin van het Sterrenwachtcomplex en halverwege de Sterrenwachtlaan. Deze koepel werd halverwege de jaren 90 van de 19^e eeuw gebouwd voor de zg. fotografische refractor. Dit achthoekig bouwwerk met L-vormig een sobere aanbouw heeft mooi metselwerk en vier paren smalle boograampjes die als lange vingers naar boven wijzen.

De oost- en de westkoepel van de Leidse Sterrenwacht die zich bevinden op het centrale hoofdgebouw. (foto's Niek Bavelaar)

Werkplaatsen

In de loop van de tijd breidde het ambachtelijk, technisch en wetenschappelijk hulppersoneel zich fors uit. Het gaat dan onder meer om het fotografisch atelier (de bekendste chef is stadsfotograaf Herman Kleibrink); de instrumentmakerij voor allerlei zelf vervaardigde of aangepaste apparatuur; en niet te vergeten het rekentechnisch personeel (tien volledige betrekkingen anno 1925), dat al in de jaren 1920 met zes rekenmachines werkte, waarvan drie elektrisch. Het rekentuig maakte naar verluidt een oorverdovend lawaai. Alles bij elkaar was het vooral het samenspel van wetenschapslieden en technici dat het succes van de Sterrenwacht bepaalde. Met recht kan hier van wetenschappelijke nijverheid worden gesproken.

Sterrenwacht buitengaats

In de loop van de 20^e eeuw en vooral na de Tweede Wereldoorlog ging de Ster-

renwacht in nationaal en internationaal verband steeds meer samenwerken aan sterrenkundige infrastructuur buiten Leiden en zelfs overzee: denk aan de radiotelescopie van Kootwijk, Dwingelo en Westerbork, waarnemingen in Zuid-Afrika en op de Canarische eilanden, het European Southern Observatory op een Andes-top in Chili. De universitaire astronomen verhuisden naar de universitaire wijk Leeuwenhoek, eerst het Huygens-lab, toen het Jan Hendrik Oortgebouw, waar zij nu met een klik op de muisknop contact hebben met geavanceerde astronomische en astrofysische netwerken, reken- en waarnemingsmogelijkheden, waar ook ter wereld.

Perspectief

Het complex van de Leidse Sterrenwacht is met vele waardevolle instrumenten nog intact in de vorm zoals zij in meer dan 140 jaar is gegroeid. Het gebouw zelf lijkt nogal achteruitgegaan. Zo is zelfs een balkon gescheurd en is

een prachtige ronde glas-in-loodkoepel in het trappenhuis beschadigd. De universiteit heeft echter plannen om na anderhalve eeuw het territoriumgeschil tussen Hortus en Sterrenwacht te beslechten door integratie van beide cultuurhistorische monumenten met aandacht voor museale toegankelijkheid en huisvesting van de universiteit, waarbij renovatie van de Sterrenwacht wellicht wordt gekoppeld aan inrichting van een internationaal gastenverblijf. Aldus zouden in de woorden van directeur F. Dekker van het vastgoedbedrijf van de universiteit beide landmarks van Leiden een harmonieus ruimtelijk en landschappelijk geheel gaan vormen, dat in combinatie een belangrijke meerwaarde zal krijgen.

Kortom, de Leidse universiteit fungeert dus nu als trekpaard in een tweevoudige klus: herontwikkeling van het gehele gebied van de Sterrenwacht en gehele of gedeeltelijke integratie met de Hortus en herbestemming van het eigenlijke Sterrenwachtcomplex met zo mogelijk vestiging van een internationaal gastenverblijf en met inrichting van een permanent astronomisch presentatiecentrum. Het valt te hopen dat ook in dit geval het betere niet een vijand van het goede wordt en dat spoedig de fondsen kunnen worden gevonden voor een voorlopige restauratie van het rijksmonument Sterrenwacht.

Bronnen:

Gijsbert van Herk, Herman Kleibrink en Willem Bijleveld: De Leidse Sterrenwacht. Vier eeuwen wacht bij dag en bij nacht. Zwolle/Leiden, Waanders/De Kler, 1983.

Bijdrage van Else M. Terwen-Dionisius aan: Universiteit en Architectuur. Ontwerpen ten behoeve van de Leidse Universiteit 1600-1900. Tentoonstellingscatalogus. Prentenkabinet/Kunsthistorisch Instituut Rijksuniversiteit Leiden. 1979

Met dank voor informatie verkregen van Joop Gijsman (STIEL), Joost vd Boogert (Projectgroep Belvedere) en Marius Puttmann (Werkgroep Leidse Sterrenwacht).

Opgedragen ter nagedachtenis van mijn broer Johan H.F. Telkamp, M.S. Astronomy Washington Univ., 1932-1998.

ADVERTENTIE

architectenbureau - ingenieursbureau

vanswietenarchitects

Ir. P.M.J. van Swieten | Sint Jacobsgracht 4 | 2311 PW Leiden | tel 071-5141051 | fax 071-5148573
e-mail: info@vanswietenarchitects.nl | internet: www.vanswietenarchitects.nl

BLIK IN DE TOEKOMST VAN DE BOLLENSTREEK

De lange banen van de bloeiende bollenvelden zijn herkenbaar in de vloerbedekking: lange gekleurde stroken vloerbedekking brengen probleemloos die associatie tot stand. Langs de muren staan de (bollen)rekken, waarin alle ideeën, schetsen, tekeningen en de studies van drie prijsvragen over de toekomst van de Bollenstreek zijn verzameld.

We hebben het over de tentoonstelling over de toekomst van deze streek, begin april geopend in het museum De Zwarte Tulp (en naastgelegen gebouw) in Lisse, die te bezichtigen was tot begin juni. De

tentoonstelling is van 21 juli a.s. tot 21 augustus te zien in het Leids Architectuurcentrum aan de Nieuwstraat 33. Openingsuren: wo t/m vr 13.00-17.00, za 11.00-17.00 uur.

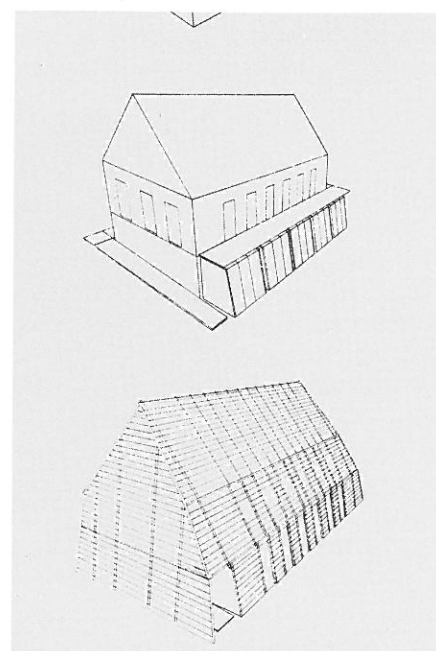

De lange banen van de bollenvelden komen terug in de vloerbedekking.

Het is al eerder gemeld: in de Bollenstreek is begin vorig jaar een project gestart onder de naam Geest & Grond, dat met publieksdebatten, kunstprojecten, prijsvragen en andere evenementen een onderzoek doet naar de rol die cultureel erfgoed kan spelen bij de toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen in de Duin- en Bollenstreek.

Er waren drie prijsvragen:

- * Bulb & Breakfast, waarin vooral de herbestemming van oude bollenschuren aan de orde is;
- * Het gewenste landschap, over het open landschap en de nieuwe bedrijfsbebouwing;
- * Nieuw erfgoed over het voor deze streek specifieke bouwen. Ook komen hier woongebieden aan de orde.

Ontwerpen voor nieuwe bollenschuren en bedrijfsgebouwen.

Intussen is het onzeker welke toekomst deze streek tegemoet gaat. De bollenindustrie trekt zich hier langzamerhand terug en verhuist naar elders, bij voorbeeld Noord-Holland waar meer grond beschikbaar is, het landschap ziet er wat 'rafelig' uit en er is een toenemende druk om meer woningen te bouwen. De Keukenhof trekt minder bezoekers. Een dreigend perspectief is het ontstaan van een volgepakte Bollenstad.

Niettemin lijken er kansen te zijn voor dit gebied. Nu het Groene Hart steeds meer wordt aangetast en woningbouw hier sluipend oprukt, neemt de wens toe om het Bollengebied vrij te houden.

Het project 'Geest & Grond' wordt aan het eind van dit jaar afgerond met een eindvisie.

ADVERTENTIE

VERENIGING OUD LEIDEN

Opgericht 5 november 1902

Postbus 917
2300 AX Leiden

Bent u geïnteresseerd in het Leidse en regionale Erfgoed en wilt u graag het beroemde *Leids Jaarboekje* gratis ontvangen, dan kunt u niet zonder het lidmaatschap van de **Vereniging Oud-Leiden**.

De contributie bedraagt € 17,50 per jaar; jongeren tot 27 jaar betalen slechts € 10,-.

Door overmaking van dit bedrag op Postbankrekening 17 52 28 bent u lid van de **Vereniging Oud-Leiden**.

STIELZ MONUMENT:

GROTE HAVENBRUG IN GLORIE HERSTELD

Deze maand is de Grote Havenbrug weer in volle glorie bij ons. De renovatiewerkzaamheden zijn achter de rug. Het lijkt aardig om bij gelegenheid hiervan in de rubriek Stielz-monument aandacht te geven aan de geschiedenis van een van de mooiste bruggen van onze stad.

De ronde vormen van de Grote Havenbrug. (foto's W. Burgers)

De Grote Havenbrug tussen het Havenplein en de Haven is de opvolger van talrijke bruggen, die hier in het verleden hebben gelegen. De brug lag vroeger op een andere plaats en diende ook enkele eeuwen als Zijlpoortsbrug.

Om naar de meer recente historie te gaan: in 1870 werd de bestaande draaibrug en een deel van de vaste brug vervangen door een gietijzeren draaibrug, gemaakt door de ijzergieterij D.A. Schretlen. Die bleef tot in de jaren negentig van de negentiende eeuw in gebruik. Al eerder was besloten de draaibrug te vervangen door een dubbele ophaalbrug, vooral vanwege het toenemend scheepvaartverkeer.

De aanbesteding van deze brug vond

plaats in 1893. Maar al gauw was ook deze brug weer te klein. Vanaf 1923 werd met grote regelmaat in de raadsvergaderingen gepraat over vervanging van de brug, maar het duurde tot 1927 voor het zover was: er zou een rolbasculebrug worden gebouwd, de Grote Havenbrug.

De brug is gebouwd naar een ontwerp van G. van der Mark en Chr.C. van der Vlis. De brug is een van de weinige voorbeelden van Amsterdamse School-architectuur in Leiden. Kenmerkend zijn de ronde vormen van de brug en van het bijbehorend brugwachters- en trafohuisje. Die rondingen zijn waarschijnlijk geïnspireerd op de schepen, die hier dagelijks passeren. Vroeger behoorde ook een politiestation tot het brugwachtershuis.

Om het transformatorhuisje heen is via een trap een urinoir te bereiken. De vier granieten bruggenhoofden hebben smeedijzeren relingen en granieten sculpturen. Oorspronkelijk stonden hierop hoge lantarens. Zeer de moeite van het bekijken waard zijn ook de fraaie lantarenpalen, geheel in stijl met de architectuur.

De brug is van het rolbascule-type. Het contragewicht voor het openen van de brug bevindt zich in een kelderruimte. Met de Blauwpoortsbrug, eveneens een rolbasculebrug, de Koornbrug en de Grote Havenbrug heeft Leiden een drietal monumentale bruggen binnen haar grenzen.

GEZOCHT

Een *vrijwilliger* die het Stielz fotoarchief wil intypen op Cardbox op het Gemeentearchief.

Ook een *groepje vrijwilligers* dat de resterende foto's wil beschrijven aldaar.

Aanmelden secretariaat svp.

KORT NIEUWS UIT LEIDEN EN DE REGIO

LEIDEN

1524 gemeentelijke monumenten

Aan het eind van het afgelopen jaar telde Leiden in totaal 1524 gemeentelijke monumenten. Ter vergelijking het aantal rijksmonumenten: 1364, en het aantal provinciale monumenten: welgeteld één. Dit staat in het jaarverslag over 2003 van de Monumentencommissie van de gemeente Leiden. De commissie heeft het afgelopen jaar heel wat minder adviezen uitgebracht dan in voorgaande jaren. Dit had te maken met een beperkte ambtelijke ondersteuning van de commissie, mede als gevolg van langdurige ziekte van een van de medewerkers. Het project Rijnsburgerweg werd afgerond. Zowel over het slachthuiscomplex als de dienstwoningen aan de Pasteurstraat heeft de commissie een positief advies uitgebracht.

Wanneer de ambtelijke ondersteuning zo beperkt blijft, komt het functioneren van de commissie in gevaar, zo verklaart zij. Inmiddels heeft de gemeente geld beschikbaar gesteld, zodat een deel van de ondersteuning - het maken van de benodigde architectonische beschrijvingen - kan worden uitbesteed. Vanaf dit jaar wordt, waar mogelijk, het interieur in de advisering meegenomen.

De commissie zou in de komende jaren graag een begin willen maken met een structurele inventarisatie van nog niet behandelde gebieden, zoals de singelbebouwing en de historische invalswegen.

Architectenfamilie Van der Laan

Op de Dag van de Architectuur (3 juli) zullen onder het motto 'Achter de schermen' rondleidingen plaatsvinden in een aantal op die dag opengestelde gebouwen van de architecten uit de familie Van der Laan. De tentoonstelling over de architectenfamilie Van der Laan is nog tot en met 10 juli a.s. te bezichtigen in het Architectuurcentrum aan de Nieuwstraat. In juni was er ook een symposium over deze architecten.

Erfgoedhuis: meer geld

Het Erfgoedhuis Zuid-Holland gaat zijn werkzaamheden uitbreiden. Dat is mogelijk geworden doordat de provincie Zuid-Holland begin juni heeft ingestemd met ruimere financiële steun voor de preventieve taken van deze monumentenorganisatie.

De wachtlijsten van de Monumentenwacht zullen zo spoedig mogelijk worden opgeheven, aldus directeur Andries Ponsteen. Momenteel heeft het Erfgoedhuis 2600 monumenten onder zijn hoede, in 2008 zullen er dat naar verwachting 4000 zijn.

Open Monumentendagen 2004

Dit jaar hebben de Open Monumentendagen het thema "Merck toch hoe sterck" naar aanleiding van het driehonderdste sterfjaar van vestingbouwer Menno van Coehoorn. In Leiden is het thema ver-

taald in "Verdediging en Verzet" en op 11 en 12 september zal een groot aantal panden opengesteld zijn en met het programmaboekje in de hand kunt u er weer een mooi weekend van maken. Het stadhuis heeft dan de Opendag Stadhuis en de informatie over het weekend is daar ook te krijgen. Het boekje verschijnt eind augustus en daarin treft u alle bijzonderheden en beschrijvingen aan van de activiteiten in Leiden, Leiderdorp, Oegstgeest en Zoeterwoude, want ook de regio doet zeer actief mee. Vooraf kunt u in de loop van juli weer op de website kijken: en voor alle landelijke activiteiten eind juli op.

originele aandrijfwerk en een tentoonstelling over industrie-families. Hergebruik of sloop van fabriekspanden is daar ook aan de orde.

In Leuven Noord is een groot stedenbouwkundig project opgezet dat een vrij troosteloos industrie- en infrastructuurgebied moet omvormen tot een cruciaal deel van het stadsweefsel zoals de omschrijving luidt. In dat gebied liggen ook de fabrieken van Interbrew. Het gehele plan beoogt de herinrichting van het gebied tot een kwalitatieve zone voor economische bedrijvigheid waardoor het kan uitgroeien tot een belangrijke tewerkstellingspool zoals dat daar genoemd wordt. Daarnaast de aanleg van een sterke groenstructuur en een betere verkeersafwikkeling voor de fiets, de auto, de boot, de bus en de trein. Een miljoenenproject waar bepaald zal moeten worden welke gebouwen hergebruikt kunnen worden want ook daar liggen projectontwikkelaars op de loer die liever slopen dan na te denken over hergebruik.

Leuven is een bezoek zeker waard, een prachtige stad.

JUBILEUM QUO VADIS GEVIERD

In het kantoor van de Federatie Industrieel Erfgoed Nederland te Amsterdam is ook het CIME gevestigd, het Centrum

voor Industrieel en Mobiel Erfgoed. In een nieuwe brochure geeft het centrum een overzicht van de taken en de missie in de toekomst. Zij willen:

- een knooppunt, startpunt, aanspreekpunt en steunpunt zijn voor al die organisaties en instellingen in het industrieel en mobiel erfgoed, die grotendeels met niet-betaalde medewerkers opereren;
- informatie (kennis, expertise) genereren, bundelen en verspreiden;

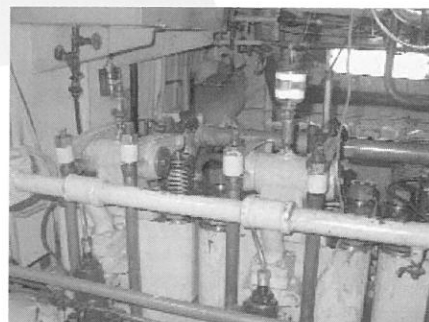
- industrieel en mobiel erfgoed inventariseren, registreren en waarderen;
- bij het behoud of de presentatie van die monumenten van bedrijf en techniek adviseren.

Ook in Leiden is er veel mobiel erfgoed. Zo werd op 22 mei j.l. het 75 jarig jubileum van het motorschip **Quo Vadis** gevierd. Het schip, een zogenaamde Luxe Motor, werd in 1929 gebouwd op de Scheepswerf De Industrie te Alphen a.d. Rijn en ligt nu achter de Formido aan de Zoeterwoudse weg. In 1956 is het schip verlengd met 8 meter laadruim om zodoende 100 ton extra, meestal zand, te kunnen vervoer-

ren. In 1958 is er een nieuwe langzame "Industrie" motor ingezet en de drie grote cilinders leveren nu nog steeds met 150 pk het authentieke industriege-luid.

Het schip ziet er uit om door een ringetje te halen en dat zal de eigenaar vele uurtjes hebben gekost. Tegenwoordig wordt het als charter gebruikt en daarvoor bevat het ruim nu een aantal tweepersoons slaapkamers, een prachtig kombuis, douche, WC en wasmachine. Het is allemaal een lust voor het oog. Meer gegevens op of Schuttevaer 10 april 2004.

MONUMENTENZORG ZORGELIJK

In een stad met meer dan 3000 monumenten mag je een sterke afdeling Monumentenzorg verwachten waar de huidige kennis aanwezig is evenals een uitgebreid foto- en gegevensarchief. Gestreefd wordt toch naar een sterke één loket functie waar iedereen terecht kan met alle vragen over monumentale panden. De werkelijkheid is anders. Al eerder hebben wij onze zorg geuit over het opsplitsen van de afdeling maar nu zijn er toch weer plannen om monumentenzorg op te laten gaan in de afdeling Bouwen en Wonen. Weg parade-paardje en weg een sterke geconcen-

STIELZAKEN

MONUMENTEN VAN BEDRIJF EN TECHNIEK IN LEUVEN

De landelijke erfgoedorganisatie in België, het SIWE (steunpunt industrieel en wetenschappelijk erfgoed) zetelt in Leuven in een oude graanmolen. Het is altijd goed bij een ander eens in de keukens te kijken en bovendien is het een prachtige stad met monumentale gevelwanden, niet onderbroken door zgn. moderne aquariumarchitectuur. Even-

De rubriek Stielzaken geeft informatie over de activiteiten van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (Stiel).

wel alles is na 1914 weer opgebouwd na het platbranden van de stad als represaille door de Duitsers 90 jaar geleden dus. Je wordt niet vrolijk van het bezichtigen van een fototentoonstelling daarover in de universiteitsbibliotheek.

Mevrouw Chris Crombé en Dominique Vanpée waren zo vriendelijk ons rond te leiden door de oude graanmolen met daarin nog het

treerde afdeling voor de belangen van zoveel monumenten.

En dat is merkwaardig nu er juist stadsgesprekken worden gehouden over de **Toekomstvisie Leiden 2030**. Daarin kwamen heel andere geluiden naar voren. Daar werd toch juist gepleit om de huidige kennis en de historische waarden van Leiden te bewaren en te versterken. Kennelijk wordt er wat langs elkaar heen gepraat. Een mooie taak voor de wethouder monumenten om zich sterk te maken om de historische waarden in Leiden te bewaken. De Monumentenbeheerscommissie is al opgegaan in de ARK en de vraag is dus wie let er nog op de specifieke problemen bij restauraties en houdt de historische kennis up to date. Vervlakking staat voor de deur, alles op één hoop gegoooid.

DE GEMEENTELIJKE CULTUURNOTA

Stiel werd uitgenodigd mee te denken bij het opstellen van bovengenoemde nota en te luisteren naar adviezen van beleidsmakers van elders. Dat was interessant en leverde wat suggesties op:

* Steden met een monumentale binnenstad en een cultureel ambitie- en voorzieningenniveau hebben de neiging allemaal hetzelfde te doen en op elkaar te gaan lijken.

* Cultuur past meer in de hoek van EZ, beheer, grondbedrijf, openbare ruimte, promotie en toerisme.

* Cultuur drijft heel erg op de inzet van vrijwilligers. Inzet is goedkoop en brengt onvermoede kwaliteit met zich mee.

* Kleine instellingen drijven op passie en inzet.

* Een beleidsmatige aanpak gaat vaak een eigen leven leiden en leidt tot clichématig werken.

* Kijk niet alleen naar bezoekersaantallen maar kijk naar activiteiten die een ander publiek aantrekken. Goed nadenken over je doelgroepenbeleid heet dat.

Denkend aan dat laatste brachten we het Drukkerijmuseum en het Modelmuseum naar voren. Die trekken een publiek aan dat anders niet naar Leiden komt. Net zoals het Plantijnmuseum in Antwerpen

betreft het een unieke verzameling maar dat werd afgedaan met de mededeling dat het maar één uniek stuk bevatte. Gezien het bovenstaande een behoudend standpunt. Langs de IJssel wordt een route aanbevolen langs vier kleine speelgoedverzamelingen, ook niet kostbaar maar wel leuk en het trekt weer eens een andere groep aan. Ook voor de unieke verzameling gaslantaarns, waar we nog een plek voor zoeken, bleek geen belangstelling. Hopelijk blijft het in de cultuurnota niet allemaal bij het oude.

Hoewel de wens werd geuit dat de nota kort en duidelijk moet zijn, is er toch weer veel ambtelijk geschrijf over ons uitgestort, het zal wel niet anders kunnen:

“Daar waar de discussie de afgelopen jaren zich vaak richtte op accommodaties, zal in deze periode op interactieve wijze - samen met de betrokken instellingen en de Raad - een herijking/modernisering van de inhoud van het cultuurbeleid plaatsvinden. De te voeren discussie zal eindigen in een cultuurnota, waarin is vastgelegd waar Leiden behoefte aan heeft. Zo zal er een nieuw kader geschapen worden, waarbinnen speerpunten en prioriteiten geformuleerd worden en waarbinnen ook het bestaande aanbod een plaats zal krijgen.

De instellingen zullen worden uitgenodigd dit kader samen in te vullen”. (p.12, “Ambities en Evenwicht”)

We zijn benieuwd wat er uit komt.

MAREDIJK 161 EEN GEMEENTELIJK MONUMENT.

Dit pand uit 1887 is een goed voorbeeld van een fabrikantenvilla uit het laatste kwart van de 19^e eeuw. Het pand is zeer rijk en zorgvuldig afgewerkt en gedetailleerd. Het pand is gebouwd naar ontwerp van de Leidse architect W.C.Mulder (1850-1920). Het pand bevat een voor Leiden zeldzaam en uitzonderlijk gaaf bewaard interieur. Het pand is van belang als verwijzing naar de Leidse familie van Hoeken, fabrikanten en politici. De vrijstaande villa in rijke neorenaissancestijl op vierkante plattegrond bestaande uit

één bouwlaag met omlopend lessenaarsdak rond een plat. De villa is rondom omgeven door een tuin die aan de achterzijde uitkomt op de Mare. De tuin heeft aan de voorzijde aan de straat een metalen sierhek op een lage gemetselde plint.

Het pand bevat een uitzonderlijk gaaf interieur uit de bouwtijd, zowel op de begane grond als op de verdieping. De enige noemenswaardige verstoringen bevinden zich op de verdieping. Alle genoemde onderdelen zijn oorspronkelijk en overwegend uitgevoerd in neo-renaissancestijl. De begane grond bevat centraal een hal met vestibule met rijk bewerkt tochtportaal met glas-inlood, marmeren vloeren en marmeren lambriseringen. In het glas-inlood de wapenschilden van Leiden, Leiderdorp en

Oegstgeest, als verwijzing naar de politieke carrière van de bouwheer. Tevens bevat de hal een grote trap met rijk gesneden trappaal en dito leuning.

Naar boven vormt de hal een vide naar de overloop op de verdieping. Het plafond boven de hal bevat een daklicht met gekleurd glas en een cassetteplafond met florale beschildering. Rechts van de hal een kamer-en-suite met paneeldeuren, schuifdeuren met kasten, zwartstenen schouwen met omtimmerde boezem met

spiegel, beschilderde cassetteplafonds en schuifluiken voor de vensters. Alles in rijke renaissancestijl. Links van de hal een kleine eetkamer met schouw met tegels en stucplafond. Daarachter een keuken met volledige betegeling, schouw en keukenkasten. Tussen keuken en eetkamer is een doorgeefluik. Achter de keuken een gang tussen de hal en de buitendeur in de zijgevel. Deze gang is evenals de hal voorzien van marmeren vloerplaten en lambrisering. Voor de buitendeur is een tochtdeur met geëst glas. Uitkomend op deze hal, naast de keuken, de deur en trap naar een kelder met tegelvloer en troggewelfjes. Rechts van de keuken is een toilet met marmeren vloer en lambrisering. Achter de gang een kantoor met schouw met tegels, schuifluiken en stucplafond. De kamer is doormiddel van suite-deuren verbonden met een zijkamer met eenvoudig stucplafond en ingebouwde kluis met tegelvloer.

Op de verdieping centraal de vide met overloop, voorzien van gemarmerde lambrisering. Rondom zijn kamers met paneeldeuren. De achterkamer bevat een zwartstenen schouw met tegels en een boezem met spiegel in stucwerk. De middenkamer aan de rechterzijde bevat een omtimmerde dakkapel met vensterbanken en traptreden.

We zijn uiteraard zeer gelukkig met de plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst, nu nog op de Rijkslijst.

Bron: gemeente Leiden afdeling Monumentenzorg.

ADVERTENTIE

Bouwbedrijf Paardekooper

Sedert 1881

In 1881 heeft Arie Paardekooper de fundamenten gelegd voor ons bouwbedrijf. Verweven met deze lange historie is de liefde voor het vak, vakmanschap, vertrouwen en natuurlijk altijd weer bouwen. Bouwbedrijf Paardekooper restaureert, renoveert en onderhoudt gebouwen.

- Lid van het NVOB
- Lid Bouwgarant
- Erkend Hoofdaannemer
- Erkend Leerbedrijf

Miening 41, 2381 GP Zoeterwoude
071-5801254
info@bouwbedrijf-paardekooper.nl

Arie Paardekooper 1857-1915

BLADPROFIEL

Erfgoed van Industrie en Techniek. Vlaams-Nederlands tijdschrift. 12^e jaargang nrs 3 en 4, september en december 2003. ISSN 0927-3026. Abonnement 19,30 euro per jaar (studenten 12,80 euro). Administratie Brilduikershof 12, 2623 NT Delft, tel. 015-2622499 (na 19 uur), e-mail: eldik.cor@worldonline.nl

Zoals de ondertitel al aangeeft, is dit periodiek het produkt van Nederlands-Vlaamse samenwerking op het gebied van industrieel erfgoed en geschiedenis van de techniek, een samenwerkingsverband van de Stichting Erfgoed te Delft en de Vlaamse Vereniging voor Industriële Archeologie te Gent. De afleveringen bestaan uit gemiddeld vier middelgrote artikelen en wat mengelwerk, zoals een boekbespreking, totaal zo'n 32 bladzijden op een prettig mini-cahier formaatje tussen A5 en A4. De hier aangekondigde nummers bestrijken geografisch en thematisch een breed spectrum.

Het artikel over de schoennijverheid en het schoeismuseum in Izegem vestigt de aandacht op anderhalve eeuw opkomst en ondergang van de schoenenindustrie in dit Westvlaamse stadje tussen Ieper en Tielt (of Torhout en Roeselaere, als dat de lezer meer zegt). Dit centrum verzorgde tot na de Tweede Wereldoorlog een derde van de Belgische schoenenproductie. Het artikel over de ambachtelijke werktuigen van een zadelmakerij te Vught bevat een minutieuze reconstructie van tot nu toe ongedocumenteerd gereedschap. Uit de bij-

Restant Van het mijnrfoerd in Nederlands Limburg: de Nuland Schacht in Kerkrade. (foto W. Burgers)

drage over de geschiedenis van de gietijzeren brievenbus in Nederland blijkt dat het oudste type, het bekende rode staande monster dat tot enkele tientallen jaren geleden te vinden was buiten voor elk postkantoor van enige allure, anno 1850 werd vervaardigd door IJzergieterij en Pletterij Enthoven aan het Zieken in Den Haag. Het nieuwste model kunststof-tweeling-brievenbus komt trouwens dit jaar in gebruik, naar het ontwerp van NPK industrial design, Leiden 2001. Een aardig voorbeeld voor bevorderaars van cultuurhistorisch toerisme is de plaatsing van zogeheten erfgoedborden in Oostzele, een landelijke gemeente bezuiden Gent. Het gaat daarbij om panelen die herinneren aan het agrarisch-industrieel verleden, zoals het dagelijks leven van een thuisweversgezin. Een vergelijkend onderzoek vond plaats naar de restanten van het mijnrfoerd in Belgisch en Nederlands Limburg. Niet alleen de terminologie loopt uiteen, zoals terrils/steenbergen voor de kunstmatige heuvels van afval van de kolenwinning en cités/koloniën voor de speciaal gebouwde mijnarbeiderswijken, ook de aanpak van het mijnbouwerfgoed. Stukken over de herbestemming van het pakhuis Afrika in Amsterdams oostelijk havengebied en de redding van fabrieksgebouwen aan de Zaan bieden veel gegevens over Noordhollands industrieel verleden en (on)mogelijkheden van behoud en herbestemming. In pakhuis Afrika van N.V. Blaauwhoedenveem en de oliefabriek van Duyvis in Koog aan de Zaan zou anno 1914/1914 voor het eerst in Nederland het Amerikaanse systeem van betonnen (mushroom) paddestoelvloeren zijn toegepast. Deze bouw kennen wij natuurlijk ook van de Leidse Meelfabriek. Ten slotte is er een voorlopige inventarisatie van enkele reeksen voorlichtingsboekjes over bedrijf en techniek ten dienste van het onderwijs in de 19^e en 20^e eeuw. Net als de reizende exposities van de Stichting Onderwijstentoonstellingen dienden zij het zogenaamd aanschouwelijk onderricht.

Alles bij elkaar een rijke oogst. Vrijwel alle bijdragen bevatten de nodige bronvermeldingen. Helaas wordt hier en daar toch wel erg weinig of vrijwel geen aandacht aan de sociaal-economische context en inhoud gegeven. Verder moet gezegd dat de soms gortdroge en specialistische kost niet altijd tot lezen van kافت tot kافت aanzet. Maar de tientallen heldere en aantrekkelijke illustraties bieden daarvoor een royale compensatie.

Inmiddels is van de nieuwe, 13^e jaargang nu in ieder geval nr 1, maart 2004 verschenen. Dit is wat je een programatisch-vakhistorisch nummer zou kunnen noemen, gepubliceerd mede naar aanleiding van het zilveren jubileum van de Vlaamse Vereniging voor Industriële Archeologie. Het bevat een lange bijdrage van de gepensioneerde Tilburgse hoogleraar sociaal-economische geschiedenis Van den Eerenbeemt, die vooral aan de hand van eigen, eerdere opstellen uit de doeken doet hoe de pioniers van de studie van het industrieel erfgoed in Nederland ooit in elkaars vaarwater voeren. Het ging dan om het accent op de geschiedenis van de techniek enerzijds of op de maatschappelijke gevolgen van de industrialisatie anderzijds. Deze strijd tussen technici en socialen is intussen beslecht ten gunste van alomvattende én-én-benaderingen. Het studiegebied betreft alle overblijfselen van industriële cultuur in de ruimste zin: niet alleen fabrieksgebouwen en -complexen, ook de apparatuur en werktuigen, gefabriceerde goederen, technische processen, energiebronnen, werk- en leefomstandigheden van het personeel, vervoerssystemen, enz. Artikelen over behoud van industrieel erfgoed in Noord-Frankrijk en industriecultuur in Duitsland completeren dit drieluik over de beoefening van de industriële archeologie. Wie dit gelezen heeft, kan er tentamen in doen. Deze aflevering bevat verder nog een drietal beknopte verhandelingen over de cokesfabriek in Zeebrugge (bedreigd door de verplichte bodemsanering), de Antwerpse diamantnijverheid en de plannen voor het Techniekmuseum HEIM (Hengelo's Educatief Industrie Museum), een project dat even vertraagd werd en dat vervolgens moest worden aangepast toen de beoogde vestiging, de Wilhelmijnaschool, nota bene de oude opleidingsschool van de firma's Stork en Dijkers, tot Rijksmonument werd verklaard. Een koekje van eigen deeg voor de industrie-erfgoed-luidjes.

LABORATORIUMARCHITECTUUR VAN LEIDSE UNIVERSITEIT

Tot completer luyster der Universiteyt Leyden. Laboratoriumarchitectuur van de Leidse universiteit in de periode 1669-1859.

Dit jaar verlaat de faculteit Rechtsgeleerdheid van de Leidse universiteit haar monumentale onderkomen aan de Hugo de Grootstraat om het voormalige en geheel verbouwde Kamerlingh Onnes Laboratorium in de binnenstad te betrekken. Beide laboratoria werden gebouwd als majestueuze werkplaatsen voor de experimentele natuurwetenschappen in Leiden. Reden genoeg om deze gebouwen in het kader van STIEL eens aandachtiger te bekijken. Onder laboratoria wordt in dit verband verstaan die panden waarin natuur- en scheikundige experimenten plaatshadden; werkplaatsen dus die vanwege de specifieke functie, locatie, inrichting en het benodigde instrumentarium hebben geresulteerd in een unieke en opvallende architectuur. In vier bijdragen zal ingegaan worden op de belangrijkste laboratoriumgebouwen van de Leidse universiteit, de mensen die ze bevolkten en de rol van de architect, rijksoverheid en de stad Leiden. In deze bijdrage staan de chemische en natuurkundige laboratoriumgebouwen tot aan 1859 centraal.

Het Laboratorium Chemicum

De chemie stond in de zeventiende eeuw geheel in het teken van de medische wetenschap en had ten opzichte van de anatomie en botanie een ondergeschikte plaats in het Leidse onderwijs. Veel studenten vertrokken daarom naar universiteiten waar de chemie wel serieus genomen werd. Om deze braindrain tegen te gaan werd in 1669 besloten de Utrechtse scheikundige Carel de Maets als lector in de chemie aan te stellen. In maart van hetzelfde jaar werd het eerste Nederlandse 'Laboratorium Chemicum' geopend in een klein, onopvallend dwarspand dat onderdeel was van een rij huizen die de noordelijke zijde van de academietuin in Leiden begrepsden. Het laboratorium lag aan de Doelengracht en kwam met de achterdeur uit op de hortus. Hoewel er geen afbeeldingen bekend zijn van het interieur, kunnen we ons op basis van een inventaris een idee vormen van de inrichting van het

laboratorium. Zo stonden er digereer-, smelt-, destilleer- en cupelleerovens, alsook asemers en doofpotten, tangen en tonnen, schoppen en ketels. Het laboratorium werd herhaaldelijk uitgebreid en in 1687 verplaatst ten noorden van het 'Cruythoff' (kruidtuin), waarschijnlijk in een van dezelfde voornoemde rijhuizen langs de hortus. Onder de hoogleraren Jacob Le Mort (1650-1718) en Herman Boerhaave (1668-1738) bleef het chemisch laboratorium op deze plek en groeide het uit tot een van de 'considerabelste departementen van de Medicynē'. Deze faam verloor het laboratorium met de aantreiding van Gaubius in 1731, die de chemie beschouwde als niet meer dan een praktische ondersteuning van de geneeskunde.

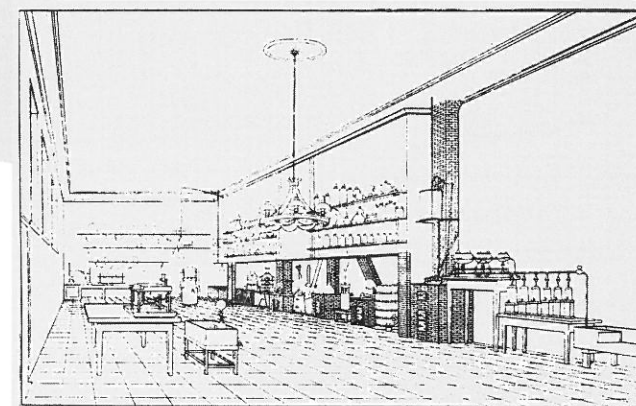
Dit bleef zo tot het midden van de negentiende eeuw. De hoogleraren hadden de chemie behandeld als een 'job on the side' en concentreerden zich liever op de botanie. Het chemisch laboratorium was in 1819 dan ook zo sterk verwaarloosd dat de weduwe van de hoogleraar plantkunde en natuurlijke historie - en een klein beetje chemie - Brugmans, het pand kocht en rond 1832 liet afbreken. De familie Brugmans woonde op het huidige Rapenburg 67, zodat het laboratorium aan de achterzijde praktisch op hun erf stond.

Voor de nieuwe behuizing van de chemie werd in 1819 een plan gemaakt door de opzichter van de universiteitsgebouwen Jan Dobbe, die in die hoedanigheid veel ontwerpen voor verbouwingen, reparaties en nieuwbouw van universiteitsgebouwen uitvoerde. Hij breidde het bestaande fysisch laboratorium aan de Nonnensteeg uit met een extra verdieping voor het chemisch laboratorium. Dit plan werd waarschijnlijk niet uitgevoerd omdat de fysica

in 1823 naar een nieuwe locatie vertrok en de chemie dus de beschikking kreeg over het gehele fysisch laboratorium. Het 'nieuwe' chemische laboratorium is waar te nemen op negentiende-eeuwse afbeeldingen van het academiegebouw waarop behalve de klokketoren en de observatoria ook een aantal ventilatiekokers van het naastgelegen laboratorium te zien zijn. Van 1828 tot 1859 was er bovendien aan de Aalmarkt op initiatief van de nieuwe hoogleraar Henricus van der Boon Mesch (1804-1874) een deel van het (inmiddels verdwenen) Catharinestadshuis ingericht als afzonderlijke Industrieschool met een nieuw chemisch laboratorium, waarvan een gravure ons een goed beeld verschaft van de inrichting.

Het Theatrum Physicum

In tegenstelling tot de chemie, bestond de natuurwetenschap rond 1600 in hoofdzaak uit een fel theoretisch debat waarbij op filosofische en ethische gronden werd besloten of bepaalde natuurlijke verschijnselen wel of niet konden bestaan. In de loop van de zeventiende eeuw veranderde dit wetenschapsbeeld en kwam de empirische studie van de natuur centraal te staan. Deze 'proefondervindelyke natuurkunde' werd met nauwkeurig vervaardigde en kostbare instrumenten beoefend die in speciaal ingerichte opslagruimtes dienden te worden opgesteld en bewaard. In Leiden was Burchard de Volder de eerste die zich met deze praktijk bezighield. Na terugkeer van zijn reis naar Engeland vroeg hij toestemming om ook in Leiden door proefnemingen 'de waarheit en de seekerheit van die stellingen ende leeren, die in Physica theoretica de studenten

Interieur van het chemisch laboratorium van de Industrieschool aan de Aalmarkt te Leiden, gravure uit A.H. van den Boon Mesch, *Leerboek der scheikunde, met toepassing op kunsten en fabrieken*, Leiden 1832.

werden voorgehouden' te laten zien. Op 26 januari 1675 willigden de curatoren van de universiteit zijn verzoek in. Een huisje in de Nonnensteeg werd ingericht als *Theatrum Physicum* bestaande uit een collegezaal met instrumentenkamer. Aldus werd de basis gelegd voor het Leids Fysisch Kabinet met waarschijnlijk de eerste verzameling natuurkundige instrumenten aan een Europese universiteit.

De hoogleraar Willem Jacob van 's Gravensande bouwde vanaf 1718 in zijn eigen laboratorium en vanaf 1724 in het *Theatrum Physicum*, een keurcollectie van natuurkundige instrumenten op, waarmee het Leidse laboratorium tot de meest volledige verzameling natuurfilosofische instrumenten ter wereld behoorde. Na zijn overlijden in 1742 kon zijn verzameling 'bij geen mogelijkheid in het bekrompen en vogtigh instrumentenkamertje bij het Elaboratorium Phijsicum werden geplaatst'. De oude instrumentenkamer en een aangrenzend, door de universiteit aangekocht huisje werden daarom tot de grond toe afgebroken en bouwmeester van de universiteit Jacob van Werven (1691-1778) kreeg de opdracht een ontwerp voor een nieuwe kamer te leveren. Volgens het bestek moest dit ontwerp direct aansluiten op het bestaande fysisch laboratorium (dat naast het huis van de Professor Botanicus in de Nonnensteeg lag) en wel 'op dezelfde hoogte en onder een dak doorgaande'. Het resultaat was een bescheiden pand van één bouwlaag onder een zadeldak met een monumentale entree in het midden van de voorgevel

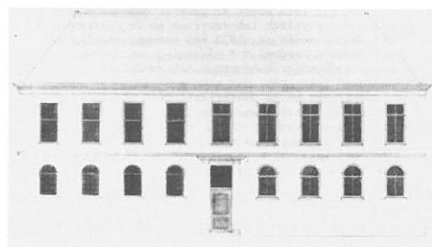
Het *Theatrum Physicum* in de Nonnensteeg te Leiden, aquarel door J.J. Bijlaert uit 1743 (GA Leiden inv. nr. 13541).

geflankeerd door vier rondboogvensters. Op 20 maart 1743 werd het metselwerk voor het nieuwe gebouwtje aangenomen door Pieter Bronkwaal en het timmerwerk door Jan van Warendorp.

Van dit pand zijn alleen een bouwtekening en een aquarel van het exterieur bekend. Op basis van een in 1752 opgestelde boedelinventaris kunnen we de na de verbouwing ontstane situatie echter ook vrij nauwkeurig reconstrueren. Bij binnenkomst vanuit de Nonnensteeg betrad men het voorhuis, waar een grote ijzeren balans aan de zoldering hing en waar allerlei gewichten stonden; in enkele open en gesloten kasten waren hier tevens wat instrumenten opgesteld. Een trap leidde naar de zolder, waar enige verouderde apparatuur stond. Links van het voorhuis lag de nieuwe instrumentenkamer van 41 voet breed, waar goed gevulde kasten stonden opgesteld zowel in het midden als langs drie wanden. Naar rechts kwam men in het auditorium, waar alles klaar stond voor de colleges; een luchtpomp, een schoolbord, een vierkante tafel, een gemetseld fornuis en een grote bank-schroef. Ook stond hier de elektriseermachine waarmee Van Musschenbroek bij toeval de 'Leidse fles' uitvond. Al met al een kleinschalige maar redelijk professionele behuizing, met een effectieve scheiding tussen collegezaal en bergruimten.

Terugval

In de tweede helft van de achttiende eeuw verschoof het zwaartepunt van het wetenschappelijk bedrijf in Nederland van de universiteiten, inclusief dat van de Leidse, naar nieuw opgerichte genootschappen als de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem (1752) en het Bataafsch Genootschap voor Proefondervindelijke Wijsbegeerte te Rotterdam (1769), beiden met modern uitgeruste fysieke kabinetten. De terugval was zo groot dat de Leidse hoogleraar Simon Speyert van der Eyck (1771-1837) er bij de curatoren herhaaldelijk op had gehamerd dat de oude behuizing aan de Nonnensteeg ondeugdelijk was geworden. Het kabinet van Natuurkundige werktuigen, zoals het in zijn tijd heette, diende absoluut te verhuizen 'naar eene andere en droogere plaats, dewijl door de vogtigheid van het tegenwoordige lokaal bijna alles bedorven wordt'. Van 1821 tot 1825 werd er daarom gewerkt aan een nieuwe behuizing. De reeds genoemde Jan Dobbe, die in 1819 de uitbreiding van het fysisch

Het *Laboratorium Chemicum* in de Nonnensteeg te Leiden, opstandtekening van uitbreiding door Jan Dobbe uit 1819 (Universiteit Leiden, Academisch Historisch Archief 31828).

laboratorium met de chemie had ontworpen, maakte rond 1823 een ontwerp voor een nieuw 'gebouw bestemd tot plaatsing van de Physische en Landhuishoudkundige Kabinetten behorende aan de Hoogeschool aldaar'. Het pand werd gebouwd op de hoek van de Papengracht en de Houtstraat, deel uitmakend van de nieuwe bebouwing tussen Rapenburg, Houtstraat en Papengracht (het huidige Rijksmuseum van Oudheden) en moest een aantal universitaire collecties huisvesten. Het ontwerp bestond uit twee bouwlagen en had een strakke en sobere lijstgevel, zonder enig noemenswaardig ornament. Het werk werd op 16 augustus 1823 aangenomen door de Leidse architect Theodoor Molkenboer. Het leegstaande gebouw in de Nonnensteeg werd daarna in 1825 ingericht tot chemisch laboratorium.

Ondanks de nieuwbouw van het fysisch laboratorium en de ruimere behuizing van het chemisch laboratorium, regende het in het tweede kwart van de negentiende eeuw klachten van de hoogleraren en de studenten. Zo was er gebrek aan kunstlicht en konden nauwkeurige wegingen niet geschieden vanwege de stof van de gebakken stenen op de vloeren. Bovendien waren er geen stookplaatsen of schoorstenen waardoor men menigmaal het laboratorium werd uitgerookt, en was er te weinig plaats voor alle toehoorders. In 1851 en 1852 kwamen daarom 34 studenten bij de curatoren met de klacht dat de laboratoria geheel ongeschikt waren voor het doen van praktische oefeningen. Geheel ongevoelig voor deze klacht was de universiteit blijkbaar niet want zeven jaar volgde de verhuizing naar een prestigieus, nieuw laboratoriumgebouw op de Ruïne aan de Steenschuur. En het was hier dat er voor de Leidse natuurwetenschappen weer licht aan de horizon zou komen.

Wordt vervolgd.

David Geneste

ADVERTENTIE

Even alleen m'n krant.

Nieuws is er 24 uur per dag. Radio, tv, internet brengen onophoudelijk nieuwe informatie. In die hectische wereld is de krant een dagelijks rustpunt. Betrouwbaar, toegankelijk, compleet. Even geen stekkers, snoeren of batterijen. Even alleen m'n krant.

Leidsch Dagblad

DE WERELD OM JE HEEN

Word abonnee,
bel voor een proefabonnement 0800 888 222 (gratis)

museum

• naturalis

Darwinweg
Leiden

open dinsdag t/m zondag
12.00 - 18.00 uur
telefoon 071 - 568 76 00

dichter bij de natuur

Wie biedt u
de basis voor
uw beslissingen?

Research voor Beleid Holding
sinds 1979

Belt u voor meer informatie (071) 525 37 37
of kijk op www.rvbh.nl

"J. Zierikzee"
maatschoenmakerij

H.P.H. Nusteling
Bakkersteeg 3
2311 RH Leiden

Tel.: 071-5131156

maatschoenen op het net?

www.maatschoenen.nl